KIDATO CHA NNE

MARUDIO YA UFUPISHO

Compilation of Possible Questions in Kiswahili Likely to be examined in KCSE.

A Special Analysis of Prediction Questions that may be Tested in KCSE from this Topic in Form 4.

KISWAHILI

SERIES 1

For Marking Schemes

Mr Isaboke 0746 222 000 / 0742 999 000

MWALIMU CONSULTANCY

UFUPISHO

1.*Soma taarifa kisha fupisha kwa mujibu wa maswali yafuatayo.*

Uwezo wa kuyakumbuka mambo ni hazina kuu kutoka kwa mtu yeyote yule aliye hai. Uwezo huu wa kukumbuka ni mojawapo ya shughuli changamano za ubongo. Ubongo wa mwanadamu hutekeleza shughuli hii kwa namna tatu. Kwanza ubongo hunasa jambo kisha

huliihifadhi. Baadaye huanzisha mfumo wa kutoa kilicho hifadhiwa. Ubongo ukiathirika kwa

namna yeyote katika moja wapo ya njia hizi, basi uwezo wa kuyakumbuka mambo huvurugika.

Ingawa inaaminika kuwa uwezo wa kukumbuka hurithishwa toka kizazi kimoja hadi kingine, wataalamu wa maswala ya kiakili wanabaini kuwa uwezo huu unaweza kuimarishwa.

Uimarishaji huu huhitajika mikakati madhubuti.

Njia mojawapo ya kustawisha uwezo wa kukumbuka ni kupitia kwa lishe. Vyakula vilivyosheheni vitamini B vyenye amino asidi husaidia kuimarisha uwezo wa kukumbuka. Vyakula kama hivi ni mboga, nyama (hasa maini), bidhaaa za soya, matunda, maziwa, ,bidhaa za ngano, samaki, pamoja na mayai. Vyakula vingine muhimu katika ustawishaji huu ni vile vyenye madini ya chuma. Madini haya huwezesha usambazaji wa hewa katika ubongo kwa wepesi. Vyakula ambavyo vina madina haya ni mboga za kijani, mawele, ndengu, soya, matunda kama maembe, ufuta (simsim) pamoja na nyama, hasa maini na mayai.

Ubongo wa mwanadamu aliye hai hufanya kazi kila wakati awe macho au amelala. Utendaji kazi wake huendeshwa na glukosi mwilini. Kwa hivyo, vyakula vyenye sukari hii ni muhimu kuliwa. Hata hivyo, lazima mtu awe mwangalifu na kuhakikisha kuwa mwili una kiwango cha sukari kisicho hatarisha maisha. Haya yanawezekana kwa kula vyakula vyenye nyuzinyuzi kama vile mboga na matunda.

Njia ya pili ni kupiga marufuku vileo kama pombe na nikotini. Vileo hivi huathiri utaratibu wa kunasa, kuhifadhi na kutoa yaliyo ubongoni.

Iwapo mtu ana tatizo la kuyakumbuka majina ya watu, ni muhimu kufanya mazoezi ya kusikiliza kisha kurudia majina hayo wakati wa mazungumzo. Ni bora kulihusisha jina na sura ya mtu. Kwa njia hii ubongo utanasa jina na kile kinacholengwa.

Woga na kuvurugika kiakili ni mambo mengine tunayopaswa kuepuka kila wakati. Ni kawaida mtu kupata woga wakati anapokabili jambo asilokuwa na uhakika na matokeo yake kama mtihani au mahojiano. Lakini anapaswa kuwa makini. Woga huo usikiuke mpaka na kumvuruga kiakili. Vurugu hizi huathiri kilichohifadhiwa ubongoni na pia namna ya kukitoa.

Halikadhalika, mwili wenye siha nzuri huhakikisha kuwa ubongo ni timamu.

Wataalamu wengi wa siha wanakubali kuwa na mazoezi ya kunyoosha viungo hustawisha ubongo na hivyo kuhakikisha kuweko kwa uwezo wa kukumbuka mambo. Ni muhimu kuwa na taratibu ya kunyoosha viungo kila wakati. Fauka ya hayo, mazoezi ya kiakili, kama vile kusoma makala yanayovutia, kujaza mraba na michezo mingine kama mafumbo, vitenzi ndimi ni muhimu katika kustawisha uwezo wa kukumbuka.

Jamii ya watu wenye uwezo kuyakumbuka mambo ni ya jamii iliyopiga hatua kimaendeleo. Ni jukumu la kila mmoja wetu kuimarisha uwezo wa kukumbuka kila wakati.

Maswali:

a) Kwa maneno 60 – 65 fupisha mchango wa chakula katika uimarishaji wa uwezo wa
kukumbuka.

b) Fupisha aya tatu za mwisho kwa maneno 80 – 90

2. ***Soma taarifa kisha fupisha kwa mujibu wa maswali yafuatayo.***

Faragha ni muhimu kwa binadamu kwani huwa ndio wakati ambapo mtu atakuwa akitulia pekee mahali na huku akijiuliza ni mema mangapi ameyatenda siku hiyo, maovu mangapi ameyafanya, na kama siku hiyo ilikuwa ya manufaa au la.

Si binadamu wote ambalo wanapendelea kutumia wakati wao wa faragha kwa kupiga domo, nyumbani, kustawisha mabustani yao ya maua au mimea, au hata kuchukua kitabu au magazeti ya kusoma na kujifunza. Watu kama hawa huwa na fikira na mawazo mbalimbali juu ya umuhimu wa thamani ya wakati wa faragha. Watu kama hao utawakuta wakikusanyika katika makundi kwa matarajio ya kujinufaisha kwa mapato fulani au kujiingiza katika upigaji wa kamari. Wengine hunufaika wakasifu mafanikio yao ya siku ya mkusanyiko na baadhi yao ambapo hufanya mhanga wa michezo hii huibuka huku wakilaani na kuapiza bahati zao mbaya.

Kuna kundi jingine ambao hustahabu vilabu vya usiku kwa kujiliwaza au kujitumbuiza ili wapate kujituliza mawazo yao, wakayatafuta makali na kileo. Mwanzo wa ushirika kama huu huwa mzuri, watu huongea na kutoleana mawaidha yenye muafaka kiungwana kabisa. Lakini mara tu baada ya kuyakata makali haya kwa muda hivi, washiriki wake hupumbazwa na huanza kuyakata matindi mithili ya komba mpaka kiasi cha kubwata maneno ovyo ovyo na hatimaye kupoteza mbali fahamu. Ndipo kuruka kwa akili na kuanza zahama zenye kuonyesha utoto badala ya utu uzima. Kadiri makali hayo yanavyosiliwa kwa kuiva kwake, ndivyo wafuasi na mashabiki wake huyatumia kwa wingi na hata kuyaabudu, huyaabufu; huyabugia bila kujali uzito.

Na iwapo ndio kwanza wapokee mabunda yao, hakuna la kutia kikomo tafrija hizo ila uzito wa matendo ya ubadhirifu hujitokeza baada ya kurudi nyumbani, kulala fofofo na wazindukanapo siku ya pili yake ndipo wagundue walivyo taabani.

Mtindo wa matumizi ya faragha hutokea tangu mwanzo wa mazingira ya mtu; hivyo tangu utoto wake; tabia njema na zipasazo huhitajiwa kufunzwa. Sehemu kubwa ya mafunzo haya muhimu hutokana na malezi ya nyumbani chini ya uongozi wa mama na baba. Kama wasemavyo wahenga, mtoto akuavyo ndivyo alivyolelewa. Na mama mtu awe nyoka, hapana budi kuwa mwanawe naye atainuka kustahabu unyoke" wa mama yake. Hivyo ni wajibu wa wazazi kujenga mazingira yanayofaa kwa vizazi vya kesho kwa kuelekezwa namna yake. Ingewezekana himizo kubwa lingesisitizwa katika marekebisho ya tabia za wazazi kuwezesha manufaa yake. Ingewezekana, himizo kubwa lingesisitizwa katika marekebisho ya tabia za wazazi kuwezesha watoto kuiga mtindo au mitindo ya maisha yanayofaa. Kielezo chema ni kuwa na mzazi mwenye tabia njema kwa mtoto wake, rafiki zake na kwa jamii yake.

(a) Ni nini umuhimu wa faragha kwa binadamu kwa mujibu wa aya ya kwanza?(maneno 20)

(b) Eleza jinsi watu wengine wanavyoharibu wakati wao wa faragha kwamambo ya upotovu kwa kurejelea aya ya pili na ya tatu (maneno 30) (al. 5 al. 1ya utiriko)

(c) Eleza mchango wa mzazi kwa mwanwe kuhusu matumizi bora ya wakati wa faragha. Zingatia aya ya mwisho

3. ***Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali kulingana na maagizo***

Imesemwa na kurudiwa tena kwamba, iwapo tuna maono ya kujiondoa katika umaskini wa kupindukia, ni lazima tukipe kilimo umuhimu. Zaidi ya wakenya milioni kumi wamo katika hatari ya kufa njaa katika maeneo mbali mbali kwa sasa kufuatia uhaba wa chakula nchini.

Kiini kikubwa cha njaa hiyo ni mapuuza ya muda mrefu katika sekta ya kilimo. Imesahaulika kuwa karibu asilimia sabini na tano ya wakenya wanategemea kilimo kwa chakula na mapato ya kifedha kila siku. Kilimo hutoa karibu robo tatu ya nafasi za kazi kwa wananchi na pia huletea serikali karibu robo ya mapato yake kutokana na mauzo ya mazao katika mataifa ya nje.

Wataalamu wa maswala ya zaraa wanaeleza kuwa pato la nchi linalotokana na kilimo huangamiza njaa mara nne zaidi ya mapato yanayotokana na shughuli nyinginezo za kiuchumi. Hiyo ni kwa sababu shughuli za kilimo hulenga kuzalisha vyakula moja kwa moja.

Imebainika kuwa, katika mataifa mengi yanayostawi, asilimia sabini na tano ya wananchi huishi katika maeneo ya mashambani na idadi hii hutegemea kilimo kujimudu kimaisha ilhali hapa Kenya ni asilimia nne pekee ya bajeti inayowekezwa katika kilimo. Kwa wakati huo, ushuru unaotozwa bidhaa za kilimo katika maeneo haya umebainika kuwa mkubwa. Hii imepelekea uwekezaji katika kilimo kupungua na hivyo kuchangia kukithiri kwa baa la njaa.

Wakati umewadia kwa serikali za Afrika na wapangaji wa masuala ya uchumi kuweka juhudi maradufu katika kushabikia kilimo ili kumaliza njaa na umaskini. Kuna haja ya kuwajulisha, kuwahimiza na kuwaelimisha wakulima wa mashamba madogo madogo kuhusu mihimili ya zaraa kama vile uzalishaji wa matunda na mboga, ufugaji wa ndege, samaki na ng'ombe mbali na kuweka mikakati ya kuanzisha nafasi za kazi katika sekta ya kilimo.

Serikali itafikia lengo hili iwapo itaanza kufadhili kilimo, kupunguza gharama za pembejeo za kilimo, kuweka sera zinazodhibiti uuzaji na ununuzi wa vyakula hasa baina ya mataifa na kuongeza sehemu ya bajeti inayotengewa kilimo. Bila hilo hatutakuwa na lingine bali kukimbilia mataifa yaliyostawi kuomba misaada ili kuwanusuru raia wetu kutokana na ghadhabu ya njaa.

(a) Fupisha aya mbili za mwanzo (maneno 50 -55)

b) Bila kubadili maana, fupisha aya mbili za mwisho (Maneno 55-60)

Utiririko ni alama 3

4. ***Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali***

Kwa hali nyingine , tunaweza kusema kuwa uchafuzi wa mazingira ni uharibifu wa vile

vitu vinavyowazunguka binadamu na wanyama maishani mwao. Kuna uchafuzi wa aina mbalimbali na kila uchafuzi humhusu binadamu kwa njia fulani.

Maendeleo ya viwanda duniani ni sababu mojawapo ya uchafuzi wa hewa. Mitambo katika karakana huwa inatoa moshi mwingi wakati bidhaa zinapotengenezwa. Moshi husambaa eneo kubwa na kuchanganyika na hewa inayovutwa na binadamu. Uchafu hutupwa ovyo ovyo na kuwa hatari kwa afya ya binadamu. Maji machafu huweza kutiririkia mtoni, maziwani na hata baharini. Yale yanayotiririka mitoni na maziwani huchafua maji ambayo hutumiwa na watu wa eneo hilo kwa kunywa, kupika na kunywesha mifugo wao. Yale yanayotiririka baharini huwa ni hatari kwa samaki wanaotegemewa na binadamu kuwa kitoweo muruwa.

Ongezeko la watu pia ni hali nyingine ya uchafuzi wa mazingira. Halaiki ya watu hufanya

uharibifu wa misitu ya asili. Hii ni kwa sababu ya kutaka kuongeza ekari za mashamba. Hili husababisha mmomonyoko wa udongo ; hivyo basi kuiacha ardhi bila rutuba yoyote. Katika hali hii, kilimo ambacho ni uti wa mgongo wa nchi nyingi duniani huzoroteshwa. ''Maisha ya binadamu hutegemea kilimo kwa kila hali kwa hivyo kilimo kinapozoroteka hata uchumi nao huathirika. Kila uchao tunasikia kwamba nchi fulani imekabiliwa na njaa.

Ufugaji wa wanyama wengi bila mpango maalum pia huharibu mazingira ya asili kama nyasi na vichaka. Watu wengi hufuga ng'ombe, mbuzi na kondoo. Kwa kuwa hawana mahali maalum pa kuwalisha, huzunguka nao huku na huko kutafuta nyasi na majani ya kuwalisha. Wanyama wanaotangishwatangishwa namna hiyo humaliza majani na

nyasi zote na kuacha ardhi tupu ambayo hatimaye huyabisika kwa jua. Ardhi ya namna hii haishiki maji mvua inyeshapo. Nchi iliyoneemeka huweza kuwa jangwa lililo na chungu ya mchanga.

Watu wanapoongezeka huko mashambani huwabidi wakate misitu ili waanzishe maskani mapyapamoja na mashamba yao. Miti hukatwa bila hadhari na mabiwi ya matawi pamoja na majani huchomwa moto. Jambo la kusikitisha ni kwamba miti hiyo inapokatwa hakuna mingine inayopandwa kuchukua mahali pake.

Mahitaji ya binadamu ya kuendeleza njia za mawasiliano pia huzusha balaa nyingine. Barabara zinazidi kuongezeka na pia watu wanaozidi kuongezeka pamoja na mazao yao. Kwanza, barabara zinapotengenezwa misitu hukatwa mahali zinapopitia. Pili, wingi wa magari huzidi na baadhi ya hayo hutoa moshi unaoharibu hewa.

Njia kadha wa kadha za kuzuia uharibifu wa mazingira zimependekezwa. Ingawa suluhisho timamuhalijafikiwa, Serikali nyingi duniani zimo katika harakati za kutafuta suluhisho la uchafuzi huo.

Njia mojawapo ni kukomesha ujenzi wa viwanda katika miji mikuu na mahali palipo na watu wengi.Wenye viwanda pia wanahimizwa kufikiria jinsi ya kutupa takataka na maji machafu bila kudhuru afya ya binadamu.

Watu wakizingatia suala la upangaji wa uzazi na kuwa na familia ndogo ndogo, idadi ya watu haitaongezeka kwa kasi kwa hivyo itakuwa hakuna haja ya kuanzisha makao mapya mara kwa mara.

Serikali nyingi zimechukua jukumu la kuwaelimisha raia juu ya madhara yanayotokana na uharibifuwa mazingira. Raia wanahimizwa kupanda miti kwa wingi.

Jitihada zinazofanywa kuzuia uchafuzi wa mazingira hukumbana na matatizo. Tatizo kubwa ni fedha za kuendeleza miradi inayopendekezwa. Shida nyingine ni kwamba juhudi zingine huwa zinamwingilia binadamu na mali yake.

Maswali.

(a) Fupisha aya za kwanza sita za taarifa uliyosoma (maneno 50-60)
(b) Fupisha aya za mwisho tano kwa maneno 40-45

5. ***Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali***

Vijana wa siku hizi hujifikiria kuwa wao ni bora kuliko wazee wao. Wao hujifikiria kuwa wameelimika zaidi, wana busara zaidi, wanauelewa ulimwengu vizuri zaidi na wanaweza kujiamulia hatima yao bila uongozi wa wazazi wao. Wazee kwa upande wao, hawakubali kabisa madai ya aina hiyo. Kwao ni maasi tu. Wanachojua wazee kwa hakika ni kuwa vijana wa siku hizi hawaajibiki kwa lolote, wamedekezwa mno na wanapenda sana nafsi zao. Kwa sababu hiyo, vijana wanahitaji uongozi na ushauri wa wazeee.

Je, kuishi kwingi ni kuona mengi? Ingawa wazee wanafikiria wanajua mengi kwa sababu ya umri wao, vijana hupenda sana kukosoa fikira za wazee wao. Hawakubali

imani na itikadi za wazee wao. Kwa mfano; vijana hupendelea mitindo ya mywele ambayo wazee wao hufikiria kuwa kichaa tu.

Wazee husifiwa sana enzi zao. Husifia jinsi walivyolelewa kwa kuchapwa na kufanyishwa kazi zinazohitaji uvumilivu mkubwa kama vile kuchanja kuni, kufyeka misitu, kutayarisha mashamba, kuwinda na kadhalika. Kwa sababu ya malezi hayo, wazee husema wao walirithi nidhamu nzuri na ushujaa. Vijabna kwa upande wao hawaoni chochote cha kujivunia katika zama za wazee wao; wao hufikiria kuwa wazee wao walilelewa kwa ukatili kwa sababu zama zao zilikuwa enzi za giza, kabla ya majilio ya uungwana na ustaarabu wa kisasa.

Wazee husifia kuwakumbusha vijana ule msemo mashuhuri wa wahenga usemao kuwa 'mwacha mila ni mtumwa.' Kwa maoni ya wazee, vijana wengi wamekuwa watumwa kwa sababu wao huonyesha kwa vitendo kuwa hawadhamini desturi za wazee wao. Ka mfano; vijana hawafuati miiko ya jadi, hawapendi kuhudhuria sherehe za kienyeji, kwa mfano sherehe za kutoa makafara. Vijana pia hawapendi ngoma za kitamaduni, na isitoshe vijana hawazionei fahari koo zao. Vijana hawakubali kuwa wao ni watumwa wa mtu yeyote. Mila wanazosifia wazeee wao si vitu vyenye umuhimu wowote kwa vijana. Kwa mfano; baadhi ya miiko ni kisayansi. Kuhusu ukoo, si vijana wengi wanaona umuhimu wake. Ukoo na kabila zilikuwa muhimu zamani wakati ambapo kulikuwa hakuna serikali, bima na hata kazi ya mtu binafsi. Mambo haya sasa ni kama masalia ya zamani ambayo yamepitwa na wakati.

Je, vijana hupenda sana burudani na anasa tu kama wanavyodai wazee! Wazee wengi hufikiria kuwa vijana hupoteza muda wao mwingi kujitafutia anasa na burudani kwa mfano vijana wengi hurandaranda barabarani au mitaani wakisingizia kupunga hewa. Wengine huenda sinema na kuhudhuria dansi na karamu zisizo na manufaa. Vijana kwa upande wao hawaoni kinachowawasha wazee wao; pilipili wasioila yawashia nini?

1. Katika makala haya wazee wana malalamiko yapi kuhusu vijana?(maneno 50-60)
2. Msemo unaosema "Mwacha mila ni mtumwa" unathibitishwa vipi katika maoni ya wazee katika makala haya? (maneno 15- 25)

6. *<u>Soma makala yafuatayo kisha ujibu maswali</u>*

Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo itokeapo amali, shughuli na harakati zote za kiuchumi ghairi ya zile ambazo ni za lazima kwa serikali au dola kama ulinzi, sheria na mpangilio wa jamii huwa huria kwa watu binafsi. Msingi wa soko huria, sifa kuu ya utandawazi, ni kuibua na kudumisha mazingira na hali zinazochochea na kumruhusu mtu yeyote kuongozwa na hawaa, au matamanio ya kibiashara anayoyaona sawa pasi na hofu ya kuingilia na udhibiti wa serikali.

Mazingira hayo yanawapa watu satua ya kufanya maamuzi kuhusu hatima yao ya kiuchumi, uamuzi kuhusu suala la ajira yao, matumizi ya mtaji kipato na harija zake, na uwekezaji mzima. Suala mojawapo linaloibuka kuhusiana na mfano wa soko huria ni

kuweka mipaka bainifu na wazi baina ya amali na shughuli zinazohusishwa na serikali na zile ambazo huachwa huria kwa watu. Kwa mfano, inaaminiwa kuwa haki ya kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi, liwe la kijambazi au la kigaidi, ni ya kimsingi ambayo haiwezi kuhusishwa na uwezo wa kiuchumi wa mtu binafsi. Aidha huduma za kimsingi za afya nazo zinaingia katika kumbo hili. Ikiwa huduma hizi zitaachwa huria pana uwezekano mkubwa kuwa zitaishia kuwa istihaki ya wenye mtaji na kipato cha juu tu.

Licha ya kuwepo kwa sheria au kanuni huria kutoka nyanja maalum, hutokea hali ambapo adhibiti wa kiserikali ni lazima. Hii hutokea pale ambapo ipo haja ya kuyalinda mazingira hasa kutokana na uchafuzi wa viwanda au tasnia. Aidha udhibiti huo ni lazima pale ambapo haki za watu wengine zinahusika: yaani ikiwa uhuru wa hata mtu mmoja unaadhirika kutokana na sera hizo pana haja ya kuingilia ili kuisawazisha hali yenyewe.

(a) Andika kwa muhtasari maana ya uchumi wa soko huria kulingana na taarifa hii.
(maneno 25-30) (al. 5, 1mtiririko)

(b) Eleza mawazo makuu yanayojitokeza katika aya ya pili na ya tatu.
(maneno 70-75) (al. 10,3 za mtiririko)

7. <u>WAJIBU</u>

Sisi vijana ni wa taifa. Hatuna budi kutumikia umma kwa moyo wetu wote.Hakuna haja ya kulaza damu ikiwa taifa linatuhitaji. Ni lazima tuwe shupavu kwa mambo yote. Tuwe wenye busara, adabu njema na ari ya kutenda kazi kwa moyo wa utu. Ni muhimu kabisa kulinda, kutumikia na kuendeleza taifa hili changa katika mbinu zake na mipango yake yote kuhusu zaraa, elimu, uchumi, ulinzi na mipango yote ya maendeleo ya ustawi wa nchi na jamii. Inatupasa tuelewe ujamaa wetu na jinsi ya kupambana na ubepari, ukabila, ukupe, unyonyaji na ukoloni mamboleo. Hii itaondoa kabisa jasho letu. Inatubidi sisi vijana tujifunze jinsi na namna ya kuwa watu bora.

Elimu tuipatayo kutoka nyumbani, shuleni na katika jamii, lazima igeuze fikira zetu. Elimu hiyo lazima tuitumie ili itupatie uwezo wa kuelewa mema na mabaya maishani mwetu. Ni bora tujue wajibu wetu katika kufikiri, kusema na hata kutenda kufuatana na wajibu huo kwa mioyo na dhamiri safi. Tuwe vielezo kwa wengine. Hasa tujitayarishe kuwa wazazi na viongozi bora wa kesho. Mno mno tuwe wazalendo na raia wema wa taifa hili changa. Tuhimize na kuendeleza utamaduni wetu wa lugha yetu ya taifa. Hatimaye tutambue usawa wa kila binadamu, popote alipo bila kujali taifa, kabila, rangi na hata dhehebu yake.

Tujifunze kujishutumu. Pia tukubali kusahihishwa makosa yetu na watu wengine. Hasa tuwe nguzo, kinga na ngao ya nchi yetu inapopigwa adharusi.

Acha nirudie kusema tena kuwa ni shabaha yetu sisi vijana kuwa na nidhamu njema. Nidhamu njema ni chanzo cha asili cha siha ya ujamaa na kujitegemea. Kwa hivyo,

uongozi bora na bidii, ushirikiano mzuri na kujishughulisha. Uchaguzi bora wa viongozi na mifano mizuri ni kurunzi ya maendeleo ya ustawi wetu.

(i) Ni nguzo zipi ambazo kifungu hiki kimezipa kipaombele kwamba zitasimamisha ustawi na maendeleo ya nchi kutokana na vijana? Jadili kwa maneno thelathini

(ii) Vijana wameshauriwa wafanye mambo mengi mema. Jadili kinyume cha ushauri huu ukitumia maneno yako mwenyewe

8.MUHTASARI

Nchi nyingi za ulimwengu wa tatu huathirika na biashara ya kimataifa. Biashara hiyo inaweza kuwa inafanywa kwa uagizaji ama uuzaji wa bidhaa nchi nyingine.

Biashara ya kimataifa ina umuhimu mkubwa. Kwanza, inaiwezesha nchi kupata bidhaa ambazo haizitengenezi mbali na kusaidia kuwepo uhusiano kati ya nchi mbalimbali. Uhusiano huu huiwezesha nchi kupata bidhaa kwa bei rahisi kuliko ambavyo ingekuwa kama zingetengenezawa kwao, hasa wakati nchi inayohusika haina malighafi yanaohusika katika utengenezaji wa bidhaa hizo. Pia, husaidia wakati nchi imekumbwa na dharura au majanga kwani itaauniwa na nchi nyingine ingawa hali kama hii haihakikishwi. Ushirikiano huu vilevile huchochea upatikanaji wa nafasi za kazi kwa wengi.

Kwa sababu za kushughulikia utengezaji wa bidhaa na utoaji huduma nyingine kutakana na uzoefu wa muda mrefu na kuwepo raslimali, nchi huwa na uzoefu fulani. Ni kwa sababu hii ndio nchi inaiwezesha kupata pesa za kigeni na kuuza bidhaa za ziada.

Hata hivyo, kuna matatizo yanayozikumba nchi za kiafrika katika biashara hii, yanayotokana na ukosefu wa usawa baina ya nchi zinazoshiriki biashara. Kwanza, biashara ya aina hii hutatiza viwanda vichanga katika nchi zinazoendelea kwa ushindani usio sawa. Ajabu ni kwamba nchi ziliozoendelea zimetumia biashara hii 'kutupa'bidhaa za hali ya chini ama zenye athari kwa hali za kijamii. Urafiki haukosi. Ikiwa nchi inategemea uagizaji wa bidhaa, haitaweza kuikosa ama kuhitilafiana na nchi ambayo inaitegemea, hivyo kuathiri uhuru wa nchi kama hiyo.

Hata hivyo, nchi mbalimbali zimeweka mikakata ya kulinda viwanda vichanga kutokana na athari za biashara kama hii. Baadhi ya nchi zimeweka ushuru wa juu kwa bidhaa zinazoagizwa kutoka nje kwa wasio washirika wao kibiashara. Licha ya hayo, baadhi ya bidhaa zinazonuiwa kwa nje kwa matumizi ya kielimu, urafiti wa kisayansi na bidhaa za maonyesho huagizwa bila ushuru huo. Wakati mwingine ni Banki kuu ndiyo hutoa leseni kwa niaba ya serikali kama njia ya kudhibiti bidhaa kutoka nje. Njia nyingine za kuvisaidia viwanda nchini kuuza bidhaa kwa ya chini ya kuvipunguzia ushuru, usafirishaji nafuu na kuvipa mikopo.

Serikali nyingine huhakikisha kuwa ni bidhaa kiasi Fulani tu ambazo zinaweza kuagizwa kwa kipindi Fulani. Kwa mfano, kuna idadi fulani ya magari kutoka nje

yanayoweza kuagizwa kuja Kenya kwa mwaka mmoja. Hata hivyo, wakati mwingine, serikali husitisha uagizaji wa bidhaa kama vile dawa, sinema, maandishi ya kisiasa na vitabu kutokanje; bidhaa ambazo zinachukuliwa kuwa hatari kwa nchi.

a) Fafanua mambo yote muhimu yanayozungumziwa katika aya za kwa kwanza tatu

(maneno 40-50)

Matayarisho (alama 8, 1 ya utiririko)

Jibu

b) Fupisha aya za mwisho mbili bila kubadilisha maana aliyokusudia mwandishi.

(maneno 45)

(alama 7, 1 ya utiririko)

Matayarisho

Jibu.

9.UFUPISHO

Soma makala yafuatayo kisha jibu maswali yanayofuata.

Mwana wa Adamu ni kiumbe cha ajabu! Ni kiumbe kilichopewa uwezo wa kuhodhi na kumiliki kila kitu; kiumbe kilichopewa uwezo wa kuwasiliana na kutumia sauti nasibu ili kuwa na urari na muwala; kiumbe kilichopewa idhini maalum ya kuzaana na kujaza dunia. Huyu ndiye mwana wa mama. Hawa ambaye sasa amegeuka ndovu kumla mwanawe.

Kwa sababu ya bongo alizo nazo, binadamu ana uwezo wa kutumia teknolojia kwa manufaa yake na ithibati ipo tele. Binadamu ametumia nyambizi kuzuru chini ya bahari; amefika mwezini; amevumbua uyoka; amevumbua tarakilishi na sasa shughuli zake ni kutandaridhi. Mwenyewe yuasema kuwa dunia yake imekuwa kitongoji katika muumano huu.

Chambacho wavyele, akili nyingi huondoa maarifa. Binadamu amekuwa dubwana linalojenga kushoto na kubomoa kulia na tuna sababu ya kulisoza dubwana hili kidole. Rabana ndiye msanii asiye mfanowe kwani aliisawiri dunia kwa kila lilo jema kwa siku sita mtawalia na kumpa binadamu mazingira murua. Rabuka akaona yote yalikuwa mema na mazuri, akamwambia binadamu, “haya, twende kazi.”

Viwanda vya binadamu vinatiririsha maji – taka ovyo hadi mitoni, maziwa na baharini na matokeo yamekuwa ni vifo vya viumbe vya majini kama samaki ambayo ni urithi aliopewa na muumba. Hakuna kiumbe kinachoweza kustahimili maisha bila maji safi. Maji yote sasa yametiwa sumu na binadamu kwa sababu ya ‘maendeleo’ yake. Moshi kutoka katika viwanda vivyo hivyo nalo limehasiri ukanda wa ozoni ambao sasa umeruhusu jua kutuhasiri kwa joto kali mno. Siku hizi inasemekana kuwa kuna mvua ya asidi inayonyesha katika baadhi ya sehemu za dunia

na kuleta madhara makubwa. Labda hata mabahari yamekasirika kwa sababu hivi majuzi katika kile kilichoitwa 'tsunami' bahari lilihamia nchi kavu na kusomba maelfu ya binadamu na kuwameza wazima wazima. Vimbunga navyo vimetokea kwa wingi. Wataalamu wanasema kuwa viwango vya miyeyuko vitazidi kwa sababu ya joto na kiwango cha maji kitazidi pia. Binadamu atatorokea wapi?

Idadi ya binadamu imezidi hadi kiasi asichoweza kukishughulikia kwa sababu anaijaza kiholela kwa sababu anadai kuwa aliruhusiwa kuijaza. Hii ni imani potovu. Anasahau kuwa alipewa ubongo wa kuwaza na kuwazua kabla ya kufanya chochote. Dhiki, maradhi na ufukara zimehamia kwa binadamu na kumtia kiwewe.

Binadamu amefyeka misitu kwa kutaka makao, mashamba, mbao, makaa, ujenzi wa nyumba na barabara na mahitaji mengine mengi. Wanyama wamefurushwa na wengine kuangamia kwa sababu ya ukosefu wa chakula na wengine kushindwa kuhimili mabadiliko katika mazingira. Chemichemi za maji zimekauka nalo jangwa limeanza kutuzuru kwa kasi inayotisha. Kazi ya binadamu imekuwa ya kusukia kamba motoni. Itambidi aanze kujenga kwa matofali ya basafu!

Maswali

(a) Bila kupoteza maana asilia, **fupisha** aya ya kwanza na ya pili. (maneno 50-60).
(alama 5 – alama1 ya Mtiririko).

Matayarisho

Jibu

(b) **Eleza** mambo muhimu yaliyoshughulikiwa na mwandishi katika aya nne za mwisho.

(maneno 90-100) (alama 8- alama 1ya mtiririko)

Matayarisho

Jibu

10. UFUPISHO

Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali.

Sehemu muhimu ya elimu tamaduni ilikuwa ile ya maisha ya ndoa. Vijana wake kwa waume, kwanza walifunzwa umuhimu wa kujiheshimu kimwili kabla ya kuolewa ama kuoa. Ilikuwa mwiko na aibu kwa msichana kupata mimba nyumbani, au kwa mvulana kumtunga mimba msichana kabla ya ndoa. Kwa hivyo shida ya watoto wa haramu haikuwepo katika jamii. Mafunzo kuhusu mpango wa uzazi yalikuwa muhimu. Ilikuwa ni aibu kwa mume na mkewe kuzaa watoto kabla ya miaka miwili au zaidi kupita. Wakati wa kunyonyesha mtoto, mume na mke walitarajiwa kutoonana kimwili, na hii ilisaidia katika kumlea mtoto.

Vijana wanaume kwa wake waliaswa kuhusu kuchagua wachumba wao kwa kuelezwa ni ukoo au mbari gani ingefaa kuoa au kuolewa nao. Ndoa zote zilihitaji vibali vya wazazi wa mume na mke. Haya yalipunguza shida za talaka kwenye jamii.

Vijana walifunzwa kuyaelewa mazingira yao, hasa kuhusu hali ya anga, ili wafahamu majira ya mvua na ukame. Walifunzwa kuchunguza na kufafanua hali za miti, ndege, nyota na wanyama wengine kujua ni majira gani ya hali ya hewa wanayotarajia ili kujiandaa nayo. Mafunzo ya hali ya hewa yaliwasaidia baadaye maishani katika shughuli zao za ukulima, ili waweze kutofautisha baina ya udongo wenye rutuba na ulio dhaifu, na pia waweze kujua mimea iliyoweza kumea katika aina mbalimbali za ardhi. Kutokana na mimea ya asilia mbalimbali, walijifunza ubora wa ardhi mbalimbali katika sehemu walizolima.

Elimu tamaduni haikuacha kuwafunza vijana jinsi ya kuyakabili magonjwa kati ya jamii. Kwa hivyo vijana wengine walikulia kuwa waganga waliotegemewa na jamii yao. Matibabu ya mitishamba yalihitaji mafunzo mahususi yahusuyo kuitambua miti ifaayo kwa matibabu na matumizi katika kuponya magonjwa mbalimbali.

Elimu tamaduni ilitolewa na kufunzwa kwa dhati na watu waliofahamu mahitaji ya jamii yao vyema, kwa wakati ufaao kwa vijana wa umri mbalimbali. Mambo muhimu ni kuwa elimu tamaduni ilisadifu matakwa ya maisha ya jamii. Ilikuwa elimu ya maisha yake ya baadaye katika mazingira alimoishi.

Maswali - .

a) Eleza jinsi ukosefu wa elimu tamaduni ungeweza kuathiri jamii. (maneno 30) (alama 4) **Matayarisho**

Jibu

b) Eleza umuhimu wa elimu tamaduni katika jamii ya kale. (maneno 80) (alama 11)

Matayarisho

Jibu

11. UFUPISHO (ALAMA 15)

Sisi vijana wa Kenya inatupasa tuwajibike kufanya kazi kwa bidii, na kwa dhati ya mioyo yetu tuweze kupata ufanisi, na uwezekano wa kuinua nchi yetu changa katika kiwango cha juu.Tukumbuke,"Ajizi ni nyumba ya njaa ". Kwa hivyo basi haifai kulaza damu ikiwa matatizo nchini mwetu yametuzonga. Lazima tufanye kazi kwa busara, adabu njema na jitihada kwa moyo mmoja.Sharti tutilie maanani zaidi elimu ya vijana na watu wazima, kilimo, uchumi na amani katika nchi yetu.Tunahitaji taifa lenye watu walioelimika, kwani bila elimu itakuwa vigumu sana kuweza kutekeleza mipango mbali mbali ya maendeleo.Tupende tusipende lazima tuzidishe mazao mashambani, kwani kila kukicha idadi ya watu inaongezeke. Ni sharti tuweze kujitosheleza katika vyakula. Zaidi ya hayo pia lazima tujishugulishe na biashara ambapo kwa sasa ni

wakenya wachache sasa ambao wanatambua umuhimu wa biashara. Wengi ni wale wenye mawazo ya kwamba lazima kila mmoja aajiriwe maishani. Yatupasa tujitahidi kuleta uchumi katika mikono ya wananchi wa Kenya badala ya kuwaachia wengine ambao hawahusiki.

Mafunzo tunayopata majumbani, shuleni, na hata katika jamii, lazima yatuwezeshe kutambua mbinu ya kupitia. Tunahitaji elimu tambuzi ambayo itamfanya mwanakenya kujua wajibu wake katika jamii. Tumesinywa na elimu pumbao inayotupumbaza na kutufanya tusione mbele. Sisi vijana tukiwa viongozi wa siku zijazo tuwe kielelezo chema kwa wengine. Watu lazima washirikiane na kufikiria kwamba wao ni wamoja,"Utengano ni uvundo". Lugha ya taifa ndicho chombo cha pekee ambacho kinatuunganisha na kuweza kutuwasilishia mapendekezo, mawaidha na hisia zetu. Kukosa ndiko kibinadamu ,wakati tunapokosea, lazima tukubali tumekosa na kufanya masahihisho mara moja kwani, "Usipoziba ufa utajenga ukuta".Tusikasirike kwa sababu tumesahihishwa makosa yetu na wenzetu. Lazima tujitoe mhanga na kupigania nchi yetu tukiwa wazalendo halisi.

Sisi tukiwa vijana sharti tujishugulishe na kuyaangalia matatizo ya nchi, pia kutafuta njia ya kutatua matatizo hayo siku zote tutekeleze nidhamu. Ni jambo la kusikitisha kwamba sisi vijana twashutumiwa mara kwa mara kwa kutokuwa na nidhamu shuleni na majumbani mwetu.Utamaduni wa asili unakariri sana kuwa na nidhamu shuleni na majumbani mwetu. Ili watu waweze kuishi maisha bora na kuwa na maendeleo, amani na upendo, lazima tuwe na bidii, ushirikiano mwema na kuchagua viongozi wenye mioyo ya maendeleo.Tukiwa viongozi ambao hawajishugulishi na maendeleo,basi tutabaki nyuma kama mkia siku zote. Bahati mbaya ni kwamba wananchi wengi siku hizi huchagua viongozi wao kwa kufuata ukoo ama kama kwa utajiri wake.Kwa hivyo, basi tuchagueni viongozi ambao watatuletea ufanisi badala ya viongozi wanaotokana na nasaba kubwa au tajiri.

(a) **Eleza** dhamira ya mwandishi kwa taarifa hii (maneno 20) (alama 2)

NAKALACHAFU

NAKALA SAFI

(b) Kwa mujibu wa aya ya kwanza, mwandishi awahimiza vijana kufanya nini ili kuleta maendeleo nchini? (maneno 70) (alama 4)

NAKALA CHAFU

NAKALA SAFI

(c) Kulingana na taarifa hii ni mambo gani hasa ambayo yamechangia maendeleo kuzorota nchini Kenya? (maneno 40 - 50) (alama 6)

NAKALA CHAFU

NAKALA SAFI

12. **MUHTASARI**

Soma makala haya kisha ujibu maswali

Ni dhamira ya mwanafunzi yeyote kupata matokeo mazuri katika mtihani wa kitaifa punde tu anapojiunga na shule iwe ni ya sekondari au msingi.

Matokeo hayo hutokea baada ya miaka minane katika shule za msingi na miaka minne katika shule za sekondari. Hata hivyo, punde tu matokeo yanapotangazwa, wengine hujipata wanyonge kwa kugundua kuwa wamefeli au wameambulia nunge kwa mtihani wao wa mwisho.

Miongoni mwa mambo yanayosababisha hali kama hii ni mwelekeo mbaya wa wanafunzi katika baadhi ya masomo. Tunajua kweli kuwa palipo na ushindani lazima kuwe na mshindi na mshindwa. Iwapo ungemwuliza mtahiniwa akueleze jinsi anavyohisi baada ya kushindwa kwenye mtihani wa kitaifa, hatakuwa na la ziada ila kukueleza kuwa hajaridhishwa na matokeo.

Wengine wao hata huvuka mipaka na kuyataja matokeo yao mabaya kusababishwa na vizingiti fulani au kuwakashifu walimu kwa kudai kuwa kulikuwa na hali ya kuonewa darasani. Unapochunguza zaidi, utakuta ya kuwa wanaodaiwa kuwa werevu ni walio stadi katika masomo ya sayansi yanayofikiriwa kuwa magumu.

Wakati wanaofikiriwa kuwa werevu wanapofanya vyema katika mitihani yao, wale wanaokisiwa kuwa wajinga ambao wamefeli hujipata wakiomboleza kwa huzuni kwa muda mrefu.

Swali la miaka mingi kuhusu elimu limekuwa ni kwa nini wanafunzi wote hawawezi wakafanya vyema na kufaulu katika mitihani ya kitaifa. Utafiti uliofanywa umebainisha wazi kwamba kunazo sababu kadhaa zinazochangia matokeo mabaya.

Mojawapo ya sababu hizo, na ambayo ni muhimu sana ni ukosefu wa nidhamu shuleni. Mwanafunzi wa aina hii hajali anachoambiwa na walimu na aghalabu muda wake mwingi unapotelea katika adhabu.

Wakati mwanafunzi anapokosa nidhamu iwe kwa wazazi au walimu wake, masomo yake huathirika. Matokeo yake katika mitihani hayatakuwa mazuri. Ni Lazima tabia ya mwanafunzi iambatane na matokeo yake. Sababu nyingine ni mshituko unaowapata punde tu wanapoketi kwenye viti vyao kufanya mitihani ya kitaifa. Mtahiniwa anapojikuta katika hali hii, kuna uwezekano asifaulu katika masomo yake.

Kuna uwezekano wa wanafunzi aliyefeli katika mtihani wa darasa la nane kufanya vyema katika shule ya upili na kupita mtihani wake wa kidato cha nne. Ilibainika pia kuwa wale waliofaulu katika mtihani wa darasa la nane hulegeza juhudi zao masomoni na huwa hawapati alama zinazoambatana na zile walizopata katika shule za msingi.

Sababu nyingine ya kuwafanya wanafunzi kutofanya vyema katika mtihani ni kubaguliwa kwa wanafunzi hafifu na walimu na kukosa kushughulikiwa ipasavyo. Baadhi ya walimu wanapogundua kuwa wanafunzi fulani hawafanyi vyema katika

masomo fulani, hawatumii muda wao mwingi kuwasukuma ili kuyaboresha matokeo. Badala yake huwashughulikia wanaoelewa haraka darasani.

Kuna wanafunzi wengine wanaochukua muda mrefu kuelewa, si ya kwamba ni wajinga, la, ni katika somo moja tu. Ni wajibu wa mwalimu kuhakikisha mwanafunzi kama huyu anapata nafasi ya kuelewa anachofunzwa.

Wanafunzi wengine hawafanyi vyema kwa sababu wazazi wao hawamudu kuwalipia karo kwa sababu ya umaskini, hawawezi hata kulipia masomo ya ziada kwa shule zinazosomesha wanafunzi wakati wa likizo.

Kulingana na takwimu za elimu, muda wa kawaida hautoshi kukamilisha mtaala wa masomo ya mfumo wa 8-4-4, kwani ni mpana sana. Walimu wanaombwa kushughulikia mafunzo ya ziada.

MASWALI

a) Bila kubadilisha maana, fupisha aya tatu za mwanzo. Maneno (55 – 60).Alama 7

Matayarisho

Nakala safi

b) Fafanua sababu zinanzowafanya wanafunzi kutofua dafu katika masomo yao. Maneno (50 – 55) Alama 6)

Matayarisho

Nakala safi

(utiririko alama 2)

13.MUHTASARI (ALAMA 15) .

Soma taarifa hii ifuatayo kisha ujibu maswali

Kufaulu kwa lugha ya Kiswahili kutumika katika nyanja za sayansi na teknologia kunategemea sana utekelezaji wa mpango wa kwanza wa kutumia Kiswahili kufundisha elimu ya juu. Wanafunzi wakiwa weledi wa kutumia lugha ya Kiswahili katika kujifunza masomo ya sayansi, ufundi itawasaidia kujenga moyo wa udadisi, moyo wa kujiamini na moyo wa kutafuta maarifa ya ziada, wao wenyewe kwa kusoma vitabu mbalimbali vikiwemo vitabu vilivyoandikwa kwa lugha ya Kiswahili.

-

- Moyo huu wa udadisi ndio msingi wa mtu kuwa mbunifu na mvumbuzi wa vitu mbalimbali. Wanafunzi hujenga moyo wa udadisi na kujiamini ikiwa lugha inayotumika kufundisha inaeleweka vizuri kwao. Hali hii hujidhihirisha pale wanafunzi wanapouliza maswali ya kutaka kujua zaidi kuhusu mada wanazofundishwa darasani au mambo wanayosoma wenyewe katika vitabu vya rejea. Ari hii ya udadisi miongoni mwa wanafunzi huweza kuonekana kwa kupima aina ya maswali yanayoulizwa. Kimsingi, maswali yote yanayofikirisha na yasiyohitaji jibu la wazi, la moja kwa moja, yanasaidia sana kukuza moyo wa udadisi na kujiamini.

- Kiswahili kinapaswa kuchukua dhima hii mpya ya kutumika katika nyanja za sayansi na teknolojia kwa sababu maendeleo ya jamii hupimwa kwa teknolojia ya kisasa iliyopo. Zamani ulimwengu ulionekana kuwa ni mkubwa lakini sasa hivi kwa kutumia teknolojia mpya ya mtandao wa mawasiliano, ulimwengu sasa unaonekana kuwa sawa na kijiji. Ili tusiachwe nyuma na wenzetu kimaendeleo, hatuhitaji tu kuwa watumiaji bali pia kuwa wachangiaji wa teknolojia hii mpya ya kisasa.
- Tunahitaji teknolojia hii kwa lugha ya Kiswahili ili watu wengi zaidi wasiojua kutumia lugha za kigeni (Kiingereza, Kifaransa n.k) waweze nao kujifunza teknolojia hii mpya kwa Kiswahili. Mathalani, kwa kuanzia tunahitaji teknolojia iliyoandikwa kwa lugha ya Kiswahili yaani jinsi ya kutengeneza: *'Spellcheck'* ya Kiswahili kwa kutumia kompyuta, *'machine translation'* ya lugha ya Kiswahili na kutumia lugha nyingine muhimu duniani, mawasiliano ya mtandao kwa kutumia *barua–e* na jinsi ya kutengeneza programu mbalimbali za kompyuta kwa kutumia lugha ya Kiswahili. Jamii itanufaika sana na teknolojia hii mpya ikiwa tu itakuwa imeandikwa kwa lugha ya Kiswahili.

- **2. MASWALI**
- a) Andika anwani mwafaka kwa taarifa uliyosoma.(Maneno 5 –6) (Ala 1)
- **Matayarisho**
- **JIbu**

b) Kwa nini Kiswahili kinafaa kuafiki mabadiliko katika nyanja za sayansi na teknolojia?
(Maneno 55 – 65) (alama 8)
Matayarisho
Jibu

c) Fupisha aya ya kwanza na ya pili.
(Maneno 50 – 60) (Alama 6)
Jibu

14.SWALI LA PILI UFUPISHO

Soma taarifa ifuatayo kasha ujibu maswali yanayofuata

Uwezo wa kuyakumbuka mambo ni hazina kuu kwa mtu yeyote yule aliye hai. Uwezo huu wa kukumbuka ni mojawapo ya shughuli changamano za ubongo. Ubongo wa mwanadamu hutekeleza shughuli hii kwa namna tatu. Kwanza, ubongo hunasa jambo kisha hulihifadhi. Baadaye huanzisha mfuno wa kutoa kilichohifadhiwa. Ubongo ukiathirika kwa namna yoyote katika mojawapo ya njia hizi, basi uwezo wa kuyakumbuka mambo huvurugika.

Ingawa inaaminika kuwa uwezo wa kukumbuka hurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine, wataalamu wa maswala ya kiakili wanabaini kuwa uwezo huu unaweza kuimarishwa. Uimarishaji huu huhitaji mikakati madhubuti.

Njia mojawapo ya kustawisha uwezo wa kukumbuka ni kupitia kwa lishe. Vyakula vilivyosheheni vitamini B vyenye amino asidi husaidia kuimarisha uwezo wa kukumbuka. Vyakula kama hivi ni mboga, nyama (hasa maini) bidhaa za soya, matunda, maziwa, bidhaa za ngano, samaki pamoja na mayai. Vyakula vingine muhimu katika ustawishaji huu ni vile vyenye madini ya chuma. Madini haya huwezesha usambazaji wa hewa katika ubongo kwa wepesi. Vyakula ambavyo vina madini haya ni mboga za kijani , dengu, mawele, soya, matunda kama maembe, ufuta (simsim) pamoja nyama, hasa maini na mayai.

Ubongo wa mwanadamu aliye hai hufanya kazi kila wakati, awe macho au amelala. Utendaji kazi wake huendeshwa na glukosi mwilini kwa hivyo vyakula vyenye sukari hii ni muhimu kuliwa. Hata hivyo, lazima mtu awe mwangalifu na kuhakikisha kuwa mwili una kiwango cha sukari kisichohatarisha maisha. Haya yanawezekana kwa kula vyakula vyenye nyuzinyuzi kama vile mboga na matunda.

Njia ya pili ni kupiga marufuku vileo kama pombe na nikotini. Vileo hivi huathiri utaratibu wa kunasa, kuhifadhi na kutoa yaliyo ubongoni.

Iwapo mtu ana tatizo la kuyakumbuka majina ya watu, ni muhimu kufanya mazoezi ya kusikiliza kisha kurudia majina hayo wakati wa mazungumzo. Ni bora kulihusisha jina na sura ya mtu. Kwa njia hii ubongo utanasa na kuhusisha jina na kile kinacholengwa.

Woga na kuvurugika kiakili ni mambo mengine tunayopaswa kuepuka kila wakati. Ni kawaida mtu kupata woga wakati anapokabili jambo asilokuwa na uhakika na matokeo yake kama mtihani au mahojiano. Lakini anapaswa kuwa makini. Woga huo usikiuke mpaka na kuvuruga kiakili. Vurugu hizi huathiri kilichohifadhiwa ubongoni na namna ya kukitoa.

Hali kadhalika mwili wenye siha nzuri huhakikisha kuwa ubongo ni timamu. Wataalamu wengi wa siha wanakubali kuwa kuwa mazoezi ya kuyoosha viungo hustawisha ubongo na hivyo kuhakikisha kuweko kwa uwezo wa kukumbuka mambo. Ni muhimu kuwa na ratiba ya kunyoosha viungo kila wakati. Fauka ya haya mazoezi ya kiakili kama vile kusoma makala yanayovutia, kujaza mraba na michezo mingine kama mafumbo, vitanza ndimi, ni muhimu katika kustawisha uwezo wa kukumbuka.

Jamii ya watu wenye uwezo wa kuyakumbuka mambo ni jamii iliyopiga hatua kimendeleo. Ni jukumu la kila mmoja wetu kuimarisha uwezo wa kukumbuka kila wakati.

(**Ijaribu na uikarabati Isaac Ipara/ Francis waititu Uk 180 – 181**)

Maswali

Kwa maneno 60 – 65, **fupisha** mchango wa chakula katika uimarishaji wa uwezo wa kukumbuka.

Matayarisho

Jibu

Fupisha aya tatu za mwisho za mwisho kwa maneno 80-90

Matayarisho

Jibu

15.MUHTASARI:

Mzee Kondoo: Wenyeji wa kijiji cha maendeleo; mabibi na mabwana pokeeni salamu zangu na shukrani kwa kuhudhuria mkutano huu. mimi pamoja na wazee wenzangu tuliamua kwa kauli moja kuwaita nyote hapa ili kujadili maendeleo ya kijiji chetu. Jambo linalotukera sisi wazee ni kwamba hali ya kijiji chetu inazidi kuzoroteka. Kijiji chetu kiliitwa maendeleo sisi wazazi wake tulipokuwa na rai ya kuleta maendeleo. Wake kwa waume tulijifunga vibwebwe na kwa kweli juhudi zetu zilitoa matunda mema. Sasa nguvu zimeanza kutuishia; leo tupo, kesho tutakuwa hatupo. Ninyi ndio mtakaoshika usukani. Kama tunavyoona, mambo yakiendelea namna hii, watoto wenu wataishi maisha ya dhiki. Tungependa ninyi wenyewe mtueleze kwa nini kijiji maarufu cha maendeleo kinarudi nyuma badala ya kuendelea mbele. Kila anayetaka kutoa hoja zake atapewa fursa ya kufanya hivyo. Lakini kwanza mzee mwenzangu ana machache ya kusema.

Rojo: Asante sana mzee Kondoo. Kwa upande wangu naona kwamba tumekuwa pweza kujipalia makaa na kwa mintaarafu hii, maendeleo ya kijiji chetu yakaanza kuzoroteka. Kwa ufupi, tunazaa watoto tusioweza kuwalea. Ni hivi majuzi tu tulipomkuta mtoto mmoja amezirai …

Jara: Wee! Kaa chini. Usituletee aibu hapa. Sisi ni watu wa kuheshimiwa. Ufahamu kwamba hukupewa fursa ili uanze kuchambua nyumba za wengine. Mungu mwenyewe alitoa amri kwamba watu wazae mpaka waijaze dunia.

Jilo: Mimi namwunga mkono Jara. Anayosema Rojo hayafai kuruhusiwa kuzungumzwa tena.

Mzee Kondoo: Hatukuwaita hapa mje mgombane. Rojo hajataja jina la mtu wala hajamaliza kutoa hoja zake. Endelea bwana Rojo.

Rojo: Nashukuru Mzee Kondoo. Ndugu, mimi nitatoa ule ukweli. Humu kijijini mwetu mna watoto ambao hawaendi shule. Kazi yao ni kuzurura kila mahali na kuokotaokota mali za watu. Hata huingia mashambani mwa watu wakaiba matunda, mihogo, mahindi na mazao mengine wakapeleka mijini kuuza. Mimi kitendo kama hiki nakilaani kwani ndicho kinachorudisha maendeleo ya kijiji chetu nyuma.

Uledi: Hayo usemayo ni kweli. Juzi walikuja usiku mwenyewe siko wakavunja mlango wakafagia nyumba yangu fyu! Vitendo vya vijana hawa vinadhihirisha ukosefu wa malezi bora. Mabwana na mabibi, mimi sipingi uzazi lakini yule azaaye atambue jukumu lake la kuwalea vizuri watoto hao hata kama ni ishirini: awalishe, awavishe, awatibu wawapo wagonjwa, awafunze tabia njema na kupelekwa shuleni ili wakuapo waweze kujimudu na kushirikiana nasi katika kuendeleza kijiji chetu.

Heri: Mabibi na mabwana mtaniwia radhi kwa vile ambavyo sina mke wala watoto. Hata hivyo sitasita kutoa maoni yangu. Wasemayo wenzetu ni ya kuungwa mkono. Watoto wakosao malezi bora ndio hatari katika kijiji chetu. Wakazi wa kijiji hiki wamekuwa waoga hata hawawezi kujenga maduka wakaendesha biashara zao humu.

Rojo: Mbali na uhalifu wa vijana wetu sisi watu wazima pia twafaa kulaumiwa. Kwanza tumeshindwa kutimiza wajibu wetu kwa ajili ya ulevi. Tumeshiriki ulevi hata kwamba hatudiriki makazini wala mwetu majumbani. Vipi tutadumisha nidhamu katika jamii zetu? Pia tusisahau kwamba ili kuwa na jamii ya kuimudu siku hizi hali ya maisha imepanda juu na tusipokuwa na busara yatatushinda.

Uledi: Zaidi ya hayo inatupasa tuzingatie miradi mbalimbali itakayotuletea maendeleo …

Maswali:

1. Kwa nini wazee walikereka kuona kijiji chao kikizoroteka? (maneno 15)(alama 3)

   NAKALA CHAFU

   NAKALA SAFI

2. Wanakijiji cha maendeleo wamekuwa pweza kujipalia makaa kwa vipi? (maneno 50) (alama 8)

   NAKALA CHAFU

NAKALA SAFI

3. Uledi ana wazo gani kuhusu mpango wa uzazi? (maneno 15). (alama 2)
   NAKALA CHAFU
   NAKALA SAFI

4. Eleza mambo yanayozorotesha kijiji cha maendeleo? (maneno 50).(alama 7)
   NAKALA CHAFU
   NAKALA SAFI

16. MUKHTASARI

Soma taarifa ufuatayo kisha ujibu maswali yafuatayo

Ponografia ni tendo, maandishi, picha au mchoro unaoonyesha au kueleza uchi wa mtu au vitendo vya ngono kwa ajili ya kuchochea ashiki ya kuifanya. Mambo haya machafu huwasilishwa ana kwa ana kupitia sinema, video, magazeti, vitabu, muziki, televisheni, wavuti, DVD, n.k.

Ponografia imekuwepo tangu jadi, hasa katika nchi za magharibi. Lakini sasa limekuwa tatizo sugu. Hii ni kwa sababu imeenea ulimwenguni kote mithili ya moto katika mbuga wakati wa kiangazi. Uenezi umechangiwa na mambo kadha wa kadha. Mchango mkubwa zaidi umetokana na kuimarika kwa vyombo vya teknolojia ya habari na mawasiliano. Matumizi ya tarakilishi, mdahilishi na viungambali vya picha yamesambaza ponografia ilivyoanza. Hata hivyo, hubuniwa au kutengenezwa na makundi mbali mbali ya watu. Miongoni mwa hawa ni watu wasiojali maadili. Pili, kuna wale wenye matatizo ya kisaikolojia na kijamii. Wao hutengeneza na kueneza uchafu huu kwa lengo la ama kuvuruga maadili katika jamii au kuchukiza wanajamii waadilifu. Kundi lingine ni lile la wanaoichukulia ponografia kama nyenzo ya kutosheleza ashiki zao. Hivi sasa, kundi kubwa ni lile la wanotumia matusi haya kama njia ya kuchuma. Kwa mfano, wanamziki ambao hutumia ponografia kuvutia wateja na hivyo kuzidisha mauzo yao.

Kushamiri kwa wimbi na uonyeshaji ponografia kuna athari kubwa kwa jamii na hasa watoto. Ingawa watu wengine hudai picha hizi haziwaathiri, upo ushahidi kuonyesha kuwa wanaotazama picha za ngono hupata matatizo. Lazima ieleweke kuwa kinachoonekana na jicho au kusikika kwa sikio huathiri fikira au hisia. Picha za matusi zinachangia kwa kiasi kikubwa kuharibu akili. Badala ya kuzingatia mambo muhimu kama masomo watu huanza kutafakari mambo machafu.

Vijana wengi ni kama bendera. Hivyo basi huanza kuiga wanayoyaona na kusikia. Hili ni tatizo linalowafanya kuacha mkondo wa maadili. Kutokana na uchafu huu, watu

wengi hushawishiwa kuingilia shughuli za ngono mapema kabla hawajakomaa kimwili, kiakili na kihisia. Matokeo yake ni mengi. Haya ni pamoja na ukahaba, utendaji mbaya shuleni, mahudhurio mabaya darasani na mimba zisizotarajiwa. Vijana wengi huacha shule kabisa. Wengine nao huambukizwa magonjwa ya zinaa ambayo huwaletea mauti.

Inasemekana kuwa akili za binadamu hunata zaidi mambo yanayowasilishwa kwa picha. Si ajabu vijana huyadumisha matusi haya katika kumbukumbu zao na kuyasanya sehemu ya maisha yao. Wengi huanza kuandama tabia mbovu kama ushoga, ubasha na usagaji. Kuna wale ambao huanza kujichua. Kujichua ni hali ya mwanamke au mwanaume kumaliza haja za kimaumbile bila kufanya mapenzi na mtu mwingine. Ponografia imechangia pakubwa kuenea kwa haya.

Jambo hili limegeuza mielekeo ya vijana. Wanaiga mitindo mibaya ya mavazi yanayoanika uchi wao. Halikadhalika, huiga lugha, ishara na miondoko inayohusiana na ngono. Yote haya yanapingana na desturi za Mwafrika. Si ajabu visa vya ubakaji vinaongezeka kila kukuchapo.

Utazamaji wa picha chafu aghalabu huandamana na maovu mengine kama unywaji wa pombe, matumizi ya dawa za kulevya, uvutaji sigara na utumiaji wa dawa za kuchochea uchu wa ngono. Mambo haya huwapa vijana tabia za unyama.

Jambo hatari ni kuwa kuendelea kutazama picha hizi huzifanya nishai na hisia za watu kuwa butu, yaani huondoa makali. Hata katika utu uzima, mtu atapoteza mhemko wa kawaida na kugeuzwa kuwa mtegemezi wa ponografia. Tatizo hili linaenea kwa vishindo mijini na vijijini. Ipo haja ya dharura kuikinga jamii kutokana na maenezi haya yasio na kizuizi.

Jambo la kwanza ni kuongeza ufahamu wa umma wote kuhusu uovu wa picha hizi. Kwa namna hii itawezekana kupunguza mahitaji na uuzaji wa pnografia. Aidha ni vizuri watu wazima wawajibike ile wawalinde hasa vijana kutokana na athari hizi. Inapasa wenye midahilishi, video na sinema wasiwaruhusu vijana kutazama uchafu huu.

Tatizo la kuenea kwa ponografia limeendelea kuwepo kwa sababu ya udhaifu wa sheria. Kilichoko basi ni kuweka sheria za kuzuia utengenezaji na usambazaji wa upujufu huu. Kuambatana na haya, hatua kali zichukuliwe kwa wanaovunja sheria hizi. Hali kadhalika, ushirikiano wa karibu baina ya wadau uimarishwe katika ulimwengu mzima. Serikali na wanaohusika wakabiliwe ipasavyo. Jamii ingependa kuona michakato ya kuharamisha utengenezaji, usambazaji na utangazaji wa ponografia ikiwekwa.

Wazazi nao wasijipweteke tu bali nao wasaidie. Ni muhimu washikilie kwa shati juhudi zao za kuwaelekeza na kuwashauri watoto kuzingatia uongofu na kukwepa picha hizi najisi. Watoto lazima waeleweshwe kuwa haifai kutazama picha au michoro michafu. Itikadi na imani za kidini na utamaduni wa Kiafrika unakataza vikali mtu kuona uchi wa mtu mwingine. Matokeo ya kuasi makatazo haya yana madhara makubwa kwa watu na jamii.

(a) Bila kupoteza maana iliyokusudiwa na mwandishi wa kifungu, fanya muhtasari wa aya ya pili

naya tatu. (maneno 20 – 25) (alama 6, 1 ya utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

b) Dondoa hoja muhimu zinazojitokeza katika aya ya nne hadi ya tisa.(Man 55-60)

(aama 9, 1 ya utiririrko)

Matayarisho

Nakala safi

17.UFUPISHO

Soma makala yafuatayo kisha uiibu maswali yanavofuata.

UGONJWA wa utando wa ubongo ambao kwa kiingereza unafahamika kama *meningitis* huzua hofu miongoni mwa watu wengi. Ugonjwa huo pia hujulikana kama homa ya uti wa mgongo.

Hofu kama hizo zinaeleweka kwa sababu utando wa ubongo ni ugonjwa unaoathiri ngozi inayofunika ubongo na uti wa mgongo na kwa hivyo ni rahisi mno kusababisha kifo ikiwa mgonjwa hatahudumiwa haraka iwezekanavyo.

Utando wa ubongo ni ugonjwa unaosababishwa na virusi na bakteria, Kwa mujibu wa wataalamu wa afya, utando wa ubongo unaosababishwa na virusi sio hatari sana kwa uhai wa mtu ikilinganishwa na bakteria. Japo watu wengi wanaougua utando wa ubongo hutibiwa na kupona, baadhi yao huachwa wakiwa bubu au vipofu na wengine kufariki.

Shida kubwa ya ugonjwa huu ni kwamba unatokea bila kutarajiwa. Kwa mfano mtoto au mtu wa umri mkubwa anaweza kuwa mzima kwa muda wa dakika kadha ila baadaye kuwa mgonjwa mahututi baada ya kukumbwa na ugonjwa huo. Shida nyingine ya ugonjwa huu ni kwamba huwa vigumu kutenganisha dalili za ugonjwa huu na dalili za magonjwa mengine ya kawaida kama vile maumivu ya kichwa. Kwa hivyo kuna baadhi ya watu wanaomeza dawa za kupunguza maumivu ya kichwa bila kujua wanaugua utando wa ubongo.

Dalili za watoto wanaougua utando wa ubongo ni homa, kutapika, mtoto kukataa kula na kulia kwa uchungu. Mtoto anayeugua ugonjwa huu kadhalika huwa anaonyesha dalili za kufura kichwa, kupumua kwa haraka na kutupatupa miguu huku

mwili wake ukiwa umejikunyata. Watu walio na umri mkubwa nao huonyesha dalili za maumivu makali ya kichwa, kuwa na shingo nzito (stiff neck) na mgonjwa kuepukana na mwangaza. Kadhalika mgonjwa hushikwa na homa na pia kutapika kando na kukosa ufahamu.

Utafiti umeonyesha kwamba watu walio na umri mkubwa kadhalika huonyesha dalili za kuwa na mikono au miguu baridi, maumivu ya misuli na tumbo hasa kutokana na damu kuwa na sumu. Ni muhimu kufahamu kwamba sio kila mtu anahisi dalili hizi, ikiwa yeyote atashuhudia baadhi ya dalili hizi itakuwa bora kufika hospitalini haraka kupata usaidizi wa daktari kabla ya ugonjwa huo kuzidi sana.

Yeyote anayeshuku kwamba anaugua utando wa ubongo anapaswa kupelekwa hospitalini mara moja. Hii ni kwa sababu ni rahisi mno kwa madaktari kutibu mgonjwa anayepelekwa hospitalini punde tu anapoonyesha dalili ikilinganishwa na yule anayepelekwa huko kama amechelewa.

Maswali

Bila kubadilisha maana fupisha aya nne za mwanzo (Maneno 70-80)
(alama 7, 1 ya utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

b) Ukizingatia aya tatu za mwisho, eleza dalili za ugonjwa wa utando wa ubongo na huduma kwa mhasiriwa (Maneno 55-65) (alama 6, 1 ya utiririko)

Matayarisho

Nakala safi

18.UFUPISHO

Vipindi mbalimbali vya historia vimeshuhudia kuibuka kwa magonjwa ya ajabu. Magonjwa hayo yamehahangaisha watu na kuzishughulisha bongo za wanasayansi na madaktari katika kutafuta tiba. Magonjwa kama vile tauni, kifua kikuu, homa ya matumbo na ndui ni baadhi ya yale yaliyotisha saria nyakati fulani za historia ya binadamu. Magonjwa haya yaliwauwa maelfu ya watu nakutibua mifumo na taratibu za maisha ya watu.

Hata hivyo magonjwa hayo yaliweza kuchunguzwa na kutafutiwa tiba kabla ya kumaliza kabisa kizazi cha binadamu. Lakini hii baada ya kuwasukuma maelfu ya watu kaburini. Ulimwengu wa sasa unashuhudia janga jingine la maradhi sugu ya Ukimwi. Neno "UKIMWI" lilitolewa kutokana na athari za ugonjwa huo mwilini. Neno' "UKIMWI humanisha Ukosefa wa Kinga mwilini, ambapo herufi za kwanza za maneno matatu ziliunganshwa pamoja na kuunda neno hilo. Ugonjwa huu ambao tayari umewaua mamilioni ya watu kote ulimwenguni unazidi kuenea kwa kasi, mfano wa

moto katika kichaka. Kutokana na kasi yake ya kuua watu, ugonj wa wa UKIMWI umepewa majina kama vile 'umeme' 'napia 'ugonjwa wa vijana'. Watu wengi wanaoambukizwa virusi vya UKIMWI ni wale walio na miaka kati ya 15 hadi 49. Kundi hili kwa kweli ndilo, linalohesbiwa kuwa na nguvu za kutunza jamii kwa njia nyingi. Iwapo wengi katika kundi hili watakumbwa na maradhi haya, watasalia wakongwe na watoto wasioweza kujimudu.

Nchini Kenya, UKIMWI uligunduliwa kwa mara ya kwanza mnamo mwaka wa

1984. Kufika mwezi wa Juni 1996, inakisiwa kuwa ugonjwa huu ulikuwa umewaua watu wapatao 65,647 nchini. Hivi sasa, inasemekana kuwa takriban watu zaidi ya 500 hufa kila siku nchini Kenya kutokana na janga hili. Aidha, imethibitishwa kwamba takriban watu milioni mbili u nusu tayari watapoteza maisha yao kutokana na kuambukiza virusi vya ugonj wa huu humu nchini. Maradhi haya sasa yamekuwa janga la kitaifa.

Kutokana na kuongezeka kwa visa vya UKIMWI, hospitali na zahanati nyingi kote nchini zinashindwa kukidhi mahitaji ya wagonjwa. Kwa hivyo makundi ya kujitoleanamashirika mbalimbali yameundwa ili kuwahudumia wagonjwa wa UKIMWI. Baadhi ya makundi hayo hutoa tiba ya kisaikolojia pamoja na kuwapa ushauri wa hima yakuishi,badala ya kukata tamaa. Wagonjwa wengi pia huishia kutibiwa nyumbani kwao.

Lakini jambo la kuzingatia ni hili, tujifunze kutokana na historia. Tuwe na matumaini kwamba siku moja tiba ya ugonj wa huu itapatikana. Hii ni kwa sababu tumethibitishiwa haya kutoka katika historia yetu wenyewe. Ikiwa magonjwa yaliyosababisha vifo vya wengi kutokana na ukosefu wa tiba yalitokomezwa kupitia juhudi za kimatibabu, sembuse huu ugonjwa tulio nao sasa? Huku tukijikinga kutokana na maradhi haya tusife moyo bali tuwe na matumaini kwani subira huvuta heri.

(a) Kwa kutumia maneno yako mwenyewe na bila kupoteza maana, fupisha aya nne
za mwanzo (maneno 90-100) (alama3kwamtiririko) (alama 12)

(b) Eleza mambo yanayoleta matumaini kwa wagonjwa wa UKIMWI kulingana na aya tatu za mwisho (Maneno40-50) (alama 1 kwa mtiririko) {alama 4)

Nakalachafu

Jibu

For Marking Schemes/Answers

Contact Mr Isaboke

0746-222-000

OR

0742-999-000

FOR THE FOLLOWING;

- ✓ONLINE TUITION
- ✓REVISION NOTES
- ✓SCHEMES OF WORK
- ✓SETBOOKS VIDEOS
- ✓TERMLY EXAMS
- ✓QUICK REVISION KITS
- ✓KCSE TOPICALS
- ✓KCSE PREMOCKS
- ✓TOP SCHOOLS PREMOCKS
- ✓JOINT PREMOCKS
- ✓KCSE MOCKS
- ✓TOP SCHOOLS MOCKS
- ✓JOINT MOCKS
- ✓KCSE POSTMOCKS
- ✓TOP SCHOOLS PREDICTIONS
- ✓KCSE PREDICTIONS
- ✓KCSE REVEALED SETS

CALL/TEXT/WHATSAPP

0746 222 000 / 0742 999 000

mwalimuconsultancy@gmail.com

This is a Copyright Property of Mwalimu Consultancy Ltd.

POWERED BY MR ISABOKE